

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١٣٨٦ / ١١ / ١٤

٧٥١٧

به نام خدا

بررسی رابطه میان دینداری و نگرش نسبت به مدرنیته در میان دانشجویان دانشگاه  
شیراز و طلاب حوزه های علمیه شهر شیراز

به وسیله ی:

میثم کایدان بدیع

پایان نامه

ارائه شده به تحصیلات تکمیلی دانشگاه به عنوان بخشی از فعالیتهای تحصیلی لازم برای اخذ  
درجه کارشناسی ارشد

در رشته:

جامعه شناسی

از دانشگاه شیراز

شیراز

جمهوری اسلامی ایران

ارزیابی شده توسط کمیته پایان نامه با درجه: عالی.....

دکتر مجید موحد، استادیار بخش جامعه شناسی (رئیس کمیته).....

دکتر حلیمه عنایت، استادیار بخش جامعه شناسی.....

دکتر سعید رحیمیان، دانشیار بخش الهیات و معارف اسلامی.....

شهریور ۱۳۸۶



۱۳۸۶ / ۱۱ / ۱

۶۰۰۱۷

تقدیم به خانواده ام

## سپاسگذاری

هم اکنون که این پایان نامه به سرانجام رسیده است بر خود فرض و واجب می دانم که از اساتید محترم و ارجمندی که در انجام این مهم مرا یاری داده اند نهایت سپاس و تشکر را داشته باشم. قبل از هر چیز خود را مدیون جناب دکتر مجید موحد می دانم که بدون تردید به انجام رساندن این پایان نامه بدون کمکها و راهنمایی های ایشان میسر نبود. همچنین مراتب تشکر و قدردانی خود را از اساتید مشاور خود خانم دکتر حلیمه عنایت و جناب دکتر سعید رحیمیان که در مراحل مختلف تحقیق من را از نظرات و پیشنهادات فاضلانه خود بهره مند ساختند اعلام می دارم.

در انتها جا دارد که از کلیه دانشجویان عزیزی که در گردآوری اطلاعات این رساله مرا یاری دادند کمال تشکر را داشته باشم.

## چکیده

بررسی رابطه میان دینداری و نگرش نسبت به مدرنیته در میان دانشجویان دانشگاه شیراز و طلاب حوزه های علمیه شهر شیراز

بوسیله ی:

میثم کایدان بدیع

هدف از این تحقیق بررسی رابطه میان دینداری و نگرش مدرن در میان دانشجویان دانشگاه شیراز و طلاب حوزه های علمیه شهر شیراز است. جامعه آماری این تحقیق را، تمامی دانشجویان مشغول به تحصیل در دانشگاه شیراز در سه مقطع کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکترا و همچنین، طلاب حوزه های علمیه شهر شیراز در سه مقطع مقدمات، سطح و خارج در سال تحصیلی ۸۵-۸۴ تشکیل می دهند لذا از میان تمامی دانشجویان دانشگاه شیراز و همچنین از میان تمامی طلاب حوزه های علمیه شهر شیراز نمونه ای به حجم ۵۹۳ نفر انتخاب گردید. روش پیمایش بعنوان روش تحقیق مورد نظر این مطالعه و پرسشنامه بعنوان ابزار جمع آوری اطلاعات مورد استفاده قرار گرفت و تجزیه و تحلیل داده ها از طریق نرم افزار کامپیوتری SPSS و در دو سطح آمار توصیفی و آمار استنباطی انجام پذیرفت. بطور کلی نتایج توصیفی مهم این مطالعه نشان می دهد که میزان دینداری طلاب در تمام ابعاد در مقایسه با دانشجویان بسیار بالاتر است. از سوی دیگر، مقایسه نمرات مقیاس نگرش مدرن دو گروه نشان می دهد که به غیر از دو بعد عام گرایی و شهروندی در مابقی ابعاد دانشجویان دارای نگرش مدرن بالاتری هستند. در نهایت، رابطه میان دینداری و نگرش مدرن برای تمام پاسخگویان رابطه ای منفی و معکوس است.

## فهرست مطالب

عنوان	صفحه
فصل اول: کلیات .....	۱
۱- کلیات .....	۲
۱-۱- مقدمه .....	۲
۲-۱- مسئله تحقیق .....	۴
۳-۱- اهمیت و ضرورت تحقیق .....	۷
۴-۱- اهداف تحقیق .....	۷
فصل دوم: مروری بر تحقیقات پیشین .....	۹
۲- مروری بر تحقیقات پیشین .....	۱۰
۱-۲- مروری بر تحقیقات داخلی و خارجی .....	۱۰
۱-۱-۲- مطالعات داخلی .....	۱۰
۲-۱-۲- مطالعات خارجی .....	۱۴
۳-۱-۲- ارزیابی مطالعات گذشته .....	۱۹
فصل سوم: مبانی نظری تحقیق .....	۲۱
۳- مبانی نظری تحقیق .....	۲۲
۱-۳- آراء و اندیشه های اندیشمندان مسلمان .....	۲۲
۱-۱-۳- متفکران معتقد به سازگاری اسلام و مدرنیته .....	۲۲
۱-۱-۱-۳- محمد مجتهد شبستری .....	۲۲
۲-۱-۱-۳- عبدالکریم سروش .....	۲۴
۳-۱-۱-۳- مرتضی مطهری .....	۲۶
۲-۱-۳- متفکران معتقد به عدم سازگاری اسلام و مدرنیته .....	۲۷
۱-۲-۱-۳- مصطفی ملکیان .....	۲۷
۲-۲-۱-۳- سیدحسین نصر .....	۲۹
۲-۳- نظریات جامعه شناختی .....	۳۱
۱-۲-۳- آگوست کنت .....	۳۱
۲-۲-۳- امیل دورکیم .....	۳۳
۳-۲-۳- کارل مارکس .....	۳۵

عنوان	صفحه
..... ۴-۲-۳- زومبارت	۳۷
..... ۵-۲-۳- ماکس وبر	۳۸
..... ۱-۵-۲-۳- نظریه وبر در مورد دین	۳۹
..... ۲-۵-۲-۳- نظریه وبر در باب مدرن شدن	۴۱
..... ۶-۲-۳- تالکوت پارسونز	۴۴
..... ۷-۲-۳- رودنسون	۴۵
..... ۸-۲-۳- پیشر برگر	۴۶
..... ۹-۲-۳- آنتونی گیدنز	۴۸
..... ۱۰-۲-۳- یورگن هابرماس	۵۰
..... ۳-۳- چهارچوب نظری تحقیق: عقلانیت و افسون زدایی از جهان	۵۲
..... ۵-۳- فرضیات تحقیق	۵۴
..... فصل چهارم: چهارچوب روش تحقیق	۵۶
..... ۴- چهارچوب روش تحقیق	۵۷
..... ۱-۴- روش تحقیق	۵۷
..... ۲-۴- چگونگی گردآوری داده‌ها	۵۸
..... ۱-۲-۴- ساخت پرسشنامه	۵۸
..... ۲-۲-۴- اعتبار و پایایی پرسشنامه	۵۹
..... ۳-۴- جامعه آماری تحقیق	۶۰
..... ۴-۴- حجم نمونه	۶۱
..... ۵-۴- روش نمونه‌گیری	۶۲
..... ۶-۴- روش تجزیه و تحلیل داده‌ها	۶۳
..... ۱-۶-۴- آمار توصیفی	۶۳
..... ۱-۶-۴- ۱- جداول فراوانی درصد (جداول توزیع فراوانی)	۶۴
..... ۲-۶-۴- ۲- شاخصهای گرایش به مرکز و پراکندگی	۶۴
..... ۲-۶-۴- آمار استنباطی	۶۵
..... ۱-۲-۶-۴- آزمون مقایسه میانگین‌ها	۶۵
..... ۱-۲-۶-۴- آزمون تی - تست	۶۶
..... ۲-۲-۶-۴- آزمون تحلیل واریانس یکطرفه	۶۶
..... ۲-۲-۶-۴- رگرسیون خطی ساده	۶۷
..... ۳-۲-۶-۴- رگرسیون چند متغیره	۶۷
..... ۵-۳- تعریف نظری و عملیاتی متغیرها	۶۸
..... ۱-۵-۳- متغیر مستقل	۶۸
..... ۲-۵-۳- متغیر وابسته	۷۰
..... فصل پنجم: تجزیه و تحلیل داده‌ها	۷۲

۷۳.....	۱-۵- آمار توصیفی .....
۱۰۷.....	۲-۵- آمار استنباطی .....
۱۳۴.....	فصل ششم: بحث و نتیجه گیری .....
۱۳۵.....	۶- بحث و نتیجه گیری .....
۱۳۸.....	۱-۶- بحث .....
۱۴۲.....	۲-۶- محدودیت‌های تحقیق .....
۱۴۲.....	۱-۲-۶- محدودیت‌های روشی .....
۱۴۲.....	۲-۲-۶- محدودیت‌های عملی .....
۱۴۳.....	۳-۶- پیشنهادات تحقیق .....
۱۴۴.....	فهرست منابع .....
۱۴۴.....	- منابع فارسی .....
۱۵۲.....	- منابع لاتین .....
۱۵۶.....	- پیوست الف- پرسشنامه .....



## فهرست جداول

عنوان و شماره	صفحه
جدول ۴-۱. آلفای کرونباخ مقیاس نگرش مدرن و ابعاد آن .....	۶۰
جدول ۴-۲. آلفای کرونباخ مقیاس دینداری و ابعاد آن .....	۶۰
جدول ۵-۱. توزیع فراوانی درصد سن پاسخگویان بر حسب محل تحصیل .....	۷۳
جدول ۵-۲. توزیع فراوانی درصد جنسیت پاسخگویان بر حسب محل تحصیل .....	۷۴
جدول ۵-۳. توزیع فراوانی درصد سطح تحصیلی طلاب بر حسب جنسیت .....	۷۵
جدول ۵-۴. توزیع فراوانی درصد سطح تحصیلی دانشجویان بر حسب جنسیت .....	۷۵
جدول ۵-۵. توزیع فراوانی درصد وضعیت تاهل پاسخگویان بر حسب محل تحصیل .....	۷۶
جدول ۵-۶. توزیع فراوانی درصد محل تولد پاسخگویان بر حسب محل تحصیل .....	۷۷
جدول ۵-۷. توزیع فراوانی درصد محل رشد پاسخگویان بر حسب محل تحصیل .....	۷۷
جدول ۵-۸. توزیع فراوانی درصد میزان تحصیلات پدر بر حسب محل تحصیل .....	۷۸
جدول ۵-۹. توزیع فراوانی درصد میزان تحصیلات مادر بر حسب محل تحصیل .....	۷۹
جدول ۵-۱۰. توزیع فراوانی درصد قومیت پاسخگویان بر حسب محل تحصیل .....	۸۰
جدول ۵-۱۱. توزیع فراوانی درصد احساس طبقاتی پاسخگویان بر حسب محل تحصیل .....	۸۱
جدول ۵-۱۲. توزیع درصدی میزان استفاده پاسخگویان از رسانه های جمعی بر حسب محل تحصیل .....	۸۳
جدول ۵-۱۳. توزیع فراوانی درصد نمره پاسخگویان از مقیاس رسانه های جمعی بر حسب محل تحصیل .....	۸۴
جدول ۵-۱۳. توزیع درصدی میزان موافقت پاسخگویان با گویه های مربوط به جهت گیری سکولار نگرش مدرن بر حسب محل تحصیل .....	۸۵
جدول ۵-۱۳-۱. توزیع فراوانی درصد نگرش سکولار پاسخگویان بر حسب محل تحصیل .....	۸۶
جدول ۵-۱۴. توزیع درصدی میزان موافقت پاسخگویان با گویه های مربوط به جهت گیری علمی نگرش مدرن بر حسب محل تحصیل .....	۸۷
جدول ۵-۱۴-۱. توزیع فراوانی درصد نگرش علم گرایانه پاسخگویان بر حسب محل تحصیل .....	۸۸
جدول ۵-۱۵. توزیع درصدی میزان موافقت پاسخگویان با گویه های مربوط به جهت گیری عام گرایانه نگرش مدرن بر حسب محل تحصیل .....	۸۹
جدول ۵-۱۵-۱. توزیع فراوانی درصد نگرش عام گرایانه پاسخگویان بر حسب محل تحصیل .....	۹۰

- جدول ۵-۱۶. توزیع درصدی میزان موافقت پاسخگویان با گویه های مربوط به  
 ۹۱..... جهت گیری استقلال طلبانه نگرش مدرن بر حسب محل تحصیل
- جدول ۵-۱۶-۱. توزیع فراوانی درصد نگرش استقلال طلبانه پاسخگویان  
 ۹۲..... بر حسب محل تحصیل
- جدول ۵-۱۷. توزیع درصدی میزان موافقت پاسخگویان با گویه های مربوط به جهت گیری  
 ۹۳..... شهروند مآبانه نگرش مدرن بر حسب محل تحصیل
- جدول ۵-۱۷-۱. توزیع فراوانی درصد نگرش شهروندی پاسخگویان بر حسب  
 ۹۴..... محل تحصیل
- جدول ۵-۱۸. توزیع فراوانی درصد نگرش مدرن پاسخگویان بر حسب  
 ۹۵..... محل تحصیل
- جدول ۵-۱۹. توزیع درصدی میزان موافقت پاسخگویان با گویه های مربوط  
 ۹۷..... به بعد اعتقادی دینداری بر حسب محل تحصیل
- جدول ۵-۱۹-۱. توزیع فراوانی درصد نگرش دینی پاسخگویان در بعد اعتقادی  
 ۹۸..... دینداری بر حسب محل تحصیل
- جدول ۵-۲۰. توزیع درصدی میزان موافقت پاسخگویان با گویه های مربوط به  
 ۹۹..... بعد تجربی دینداری بر حسب محل تحصیل
- جدول ۵-۲۰-۱. توزیع فراوانی درصد نگرش دینی پاسخگویان در بعد تجربی  
 ۱۰۰..... دینداری بر حسب محل تحصیل
- جدول ۵-۲۱. توزیع درصدی میزان موافقت پاسخگویان با گویه های مربوط به  
 ۱۰۲..... بعد مناسکی دینداری بر حسب محل تحصیل
- جدول ۵-۲۱-۱. توزیع فراوانی درصد نگرش دینی پاسخگویان در بعد مناسکی  
 ۱۰۳..... دینداری بر حسب محل تحصیل
- جدول ۵-۲۲. توزیع درصدی میزان موافقت پاسخگویان با گویه های مربوط به  
 ۱۰۵..... بعد پیامدی دینداری بر حسب محل تحصیل
- جدول ۵-۲۲-۱. توزیع فراوانی درصد نگرش دینی پاسخگویان در بعد پیامدی  
 ۱۰۶..... دینداری بر حسب محل تحصیل
- جدول ۵-۲۳. توزیع فراوانی درصد میزان دینداری پاسخگویان بر حسب  
 ۱۰۷..... محل تحصیل
- جدول ۵-۲-۱. آزمون رابطه سن پاسخگویان با نگرش مدرن بر حسب  
 ۱۰۸..... محل تحصیل
- جدول ۵-۲-۲. آزمون تفاوت میانگین نگرش مدرن بر حسب جنسیت  
 ۱۰۹..... به تفکیک محل تحصیل
- جدول ۵-۲-۳. تحلیل واریانس نگرش مدرن با محل تولد  
 ۱۱۱.....
- جدول ۵-۲-۴. آزمون رابطه مدت حضور پاسخگویان با نگرش مدرن بر حسب  
 ۱۱۲..... محل تحصیل

- جدول ۵-۲-۵. تحلیل واریانس نگرش مدرن با رشته تحصیلی ..... ۱۱۲
- جدول ۵-۲-۶. آزمون تفاوت میانگین نگرش مدرن بر حسب وضعیت تأهل ..... ۱۱۴
- جدول ۵-۲-۷. تحلیل واریانس نگرش مدرن با قومیت ..... ۱۱۴
- جدول ۵-۲-۸. آزمون رابطه میزان تحصیلات والدین پاسخگویان ..... ۱۱۴
- با نگرش مدرن بر حسب محل تحصیل ..... ۱۱۵
- جدول ۵-۲-۹. تحلیل واریانس نگرش مدرن با مقطع تحصیلی ..... ۱۱۶
- جدول ۵-۲-۱۰. آزمون رابطه میزان استفاده پاسخگویان از رسانه های جمعی ..... ۱۱۶
- با نگرش مدرن بر حسب محل تحصیل ..... ۱۱۶
- جدول ۵-۲-۱۱. تحلیل واریانس نگرش مدرن با احساس طبقاتی ..... ۱۱۸
- جدول ۵-۲-۱۲. آزمون تفاوت میانگین میزان دینداری و ابعاد آن ..... ۱۱۸
- بر حسب محل تحصیل ..... ۱۱۹
- جدول ۵-۲-۱۳. آزمون تفاوت میانگین نگرش مدرن و ابعاد آن ..... ۱۱۹
- بر حسب محل تحصیل ..... ۱۲۰
- جدول ۵-۲-۱۴. آزمون رابطه میان دینداری و جهت گیری سکولار نگرش ..... ۱۲۰
- مدرن به تفکیک محل تحصیل ..... ۱۲۱
- جدول ۵-۲-۱۴-۱. رگرسیون چند متغیره آزمون رابطه ابعاد دینداری با ..... ۱۲۱
- جهت گیری سکولار نگرش مدرن ..... ۱۲۱
- جدول ۵-۲-۱۵. آزمون رابطه میان دینداری و جهت گیری علم گرایانه ..... ۱۲۱
- نگرش مدرن به تفکیک محل تحصیل ..... ۱۲۳
- جدول ۵-۲-۱۵-۱. رگرسیون چند متغیره آزمون رابطه ابعاد دینداری ..... ۱۲۳
- با جهت گیری علم گرایانه نگرش مدرن ..... ۱۲۴
- جدول ۵-۲-۱۶. آزمون رابطه میان دینداری و جهت گیری عام گرایانه ..... ۱۲۴
- نگرش مدرن به تفکیک محل تحصیل ..... ۱۲۵
- جدول ۵-۲-۱۶-۱. رگرسیون چند متغیره آزمون رابطه ابعاد دینداری ..... ۱۲۵
- با جهت گیری عام گرایانه نگرش مدرن ..... ۱۲۶
- جدول ۵-۲-۱۷. آزمون رابطه میان دینداری و جهت گیری ..... ۱۲۶
- استقلال طلبانه نگرش مدرن به تفکیک محل تحصیل ..... ۱۲۸
- جدول ۵-۲-۱۷-۱. رگرسیون چند متغیره آزمون رابطه ابعاد دینداری ..... ۱۲۸
- با جهت گیری استقلال طلبانه نگرش مدرن ..... ۱۲۸
- جدول ۵-۲-۱۸. آزمون رابطه میان دینداری و جهت گیری شهروندی ..... ۱۲۸
- نگرش مدرن به تفکیک محل تحصیل ..... ۱۳۰
- جدول ۵-۲-۱۸-۱. رگرسیون چند متغیره آزمون رابطه ابعاد دینداری ..... ۱۳۰
- با جهت گیری شهروندی نگرش مدرن ..... ۱۳۱
- جدول ۵-۲-۱۹. آزمون رابطه میزان دینداری پاسخگویان با نگرش ..... ۱۳۱
- مدرن به تفکیک محل تحصیل ..... ۱۳۲

عنوان و شماره

صفحه

جدول ۵-۲-۱۹-۱. رگرسیون چند متغیره آزمون رابطه ابعاد دینداری

با نگرش مدرن ..... ۱۳۲

## فهرست شکل ها

صفحه

عنوان

شکل شماره ۱- مدل تحقیق..... ۵۳

# فصل اول

## کلیات

## کلیات

### ۱-۱- مقدمه

با ورود جهان به دوران مدرن آنچه نظر بسیاری از متفکران اجتماعی را به خود جلب کرد ماهیت رابطه میان صورتبندی جدید با نظام اجتماعی سنتی بود، چرا که به نظر می‌رسید نظام مدرن ساختارها و نهادهای سنتی را به چالشی جدی کشیده است. دین یکی از این نهادهای سنتی بود که از همان ابتدا مورد انتقاد شدید تفکر مدرن قرار گرفت. لذا تغییر جایگاه دین در جامعه جدید به موضوعی مهم در محافل علمی و فلسفی تبدیل شد و بسیاری از اندیشمندان را بر آن داشت تا با بررسی و شناخت هر چه بیشتر دین از جنبه‌های گوناگون، رابطه آن با مدرنیته را درک کرده و همچنین آینده آن در جامعه جدید را پیش بینی کنند.

دین پدیده‌ای اجتماعی است که با سایر نهادها و نیروهای اجتماعی تشکیل دهنده جامعه ارتباط متقابل دارد (Johnstone, 1975:3). دین دربردارنده مجموعه‌ای از نمادها است که "احساس حرمت یا خوف را طلب می‌کنند و با شعایر یا تشریفاتی که توسط اجتماع مومنان انجام می‌شود پیوند دارند" (گیدنز، ۱۳۸۲: ۴۹۶). همین احساس حرمت و خوف است که از نظر بسیاری از اندیشمندان نه تنها متمایز کننده پدیده‌های دینی از سایر امور عادی زندگی است، بلکه نیروی محرک قدرتمندی در واداشتن افراد به تبعیت از هنجارها و قواعد مورد نیاز جهت حفظ جامعه می‌باشد. از طریق دین نه تنها توافق جمعی بر سر ماهیت و محتوای الزامات اجتماعی بواسطه فراهم آوردن مجموعه‌ای از ارزش‌ها فزونی می‌یابد، بلکه از طریق برخی پاداش‌ها و مکافات‌ها در فراهم آوردن نیرویی ملزم‌کننده که به رسوم صحه گذارند و آنها را تقویت کنند نقش حیاتی دارد (جلالی مقدم، ۱۳۷۹: ۳۹-۳۸). از سوی دیگر، دین از طریق معنادار ساختن تجربیات زندگی افراد نقشی بسیار مهم در تمام جوامع و در تمامی دوره‌ها بازی کرده است. همانگونه که وبر<sup>۱</sup> می‌گوید: تمامی ادیان جهان تبییناتی الهی فراهم می‌آورند که درصدد پاسخگویی به پرسشهای بنیادی و عمیق زندگی انسان می‌باشند (Eliade).

1986:366

اما با آغاز دوران مدرن، جوامع در بسیاری از جنبه‌ها دچار تغییر و تحول شدند. از مهمترین حوادث این دوران می‌توان به پیشرفت سریع علم و تکنولوژی جدید، وقوع انقلابهای

<sup>1</sup> - Weber

دموکراتیک در اروپا، گسترش نظام اقتصادی مبتنی بر مبادله کالا در سراسر جهان، شهرنشینی فزاینده، پیدایش نهادهای جدید اجتماعی، سیاسی و آموزشی، از میان رفتن تدریجی نظامهای سنتی و افزایش تدریجی دنیوی شدن اشاره کرد (حقیقی، ۱۳۸۱: ۲۰-۱۹). بطور کلی، تمامی این پدیده‌ها را می‌توان جزئی از تحولات تاریخی در اروپا دانست که به "مدرنیته" مشهور شد. "مدرنیته" بعنوان مفهومی جامعه‌شناختی ابتدا با مفاهیمی چون صنعتی شدن، دنیوی شدن، بوروکراسی و شهر و شهرنشینی همراه است (آزبورن، ۱۳۷۹: ۶۶). همانگونه که ویلسون<sup>۲</sup> اظهار می‌دارد مدرنیته حرکتی است که انسان بواسطه آن از طبیعت جدا شده و در مقابل آن قرار می‌گیرد، حرکتی که در جوهر و عمقش توانایی نیروهای ماوراء طبیعی در تاریخ و طبیعت را که عناصر متشکله هر دینی هستند را نمی‌تواند بپذیرد (هرویلز، ۱۳۷۸: ۵۱-۴۶).

در بیان کلی، مفهوم "مدرن" به معنای "جدید" است در مقابل "کهنه"، همچنین به معنای نوآورانه است در مقابل آنچه سنتی است و "مدرنیته" بیانگر تعهد و پذیرش "جدید" در مقابل "کهنه" است (Eliade, 1986: 18-19). ایده مدرن به محض مطرح شدن "درصد قالب‌ریزی مجدد و طرح و بازتدوین پدیده "کهن" (که دین نیز جزئی از آن بود) به مثابه جریانی مهجور، منسوخ، عاطل و بی‌فایده و از دور خارج شده برآمد (باومن، ۱۳۸۰: ۲۵). اصولاً پایه و اساس جهت‌گیری منفی مدرنیته نسبت به سنت بطور عام و دین بطور خاص را می‌بایست در تحولات اجتماعی- فرهنگی و سیاسی- اقتصادی اروپا از جمله رنسانس، اصلاح مذهبی، انقلاب صنعتی و به ویژه عصر روشنگری جستجو کرد. دوران تاریخی مدرن پس از رنسانس فرهنگی در اروپای پس از قرون وسطی آغاز شد (حقیقی، ۱۳۸۱: ۱۹) و این انسان‌گرایی دوران رنسانس بود که نه تنها انسان را بر علیه عالم بالا شوراند، بلکه مردم‌شناسی انسان باورانه آن زمینه لازم برای انقلاب علمی قرن هفدهم و هجدهم را بوجود آورد (نصر، ۱۳۸۳: ۴۷). پیشرفتهای علمی نیز به نوبه خود به جنبش روشنگری در اروپای قرون هجدهم و نوزدهم منجر شد که جنبشی نسبتاً ضد دینی بود که به صلاحیت مطلق عقل باور داشته و بخش عمده دین و بیشتر قسمتهای ما بعد الطبیعه سنتی را خرافات می‌پنداشتند (مونتگمری وات، ۱۳۸۲: ۲۴). در اندیشه روشنگری، عقل نیرویی ضد اسطوره و ضد سنت است که طلسم نیروهای اسطوره‌ای را با دانش علمی می‌شکند (حقیقی، ۱۳۸۱: ۲۵-۶). به بیان ساده و کلی، پروژه فکری مدرنیسم در معنای کلی و فلسفی به معنای آرمان حاکمیت عقل بر زندگی فردی و اجتماعی انسان است و عنصر اصلی مدرنیسم عقل باوری می‌باشد که نتیجه نهایی آن ناگزیر گرایش به دنیوی شدن و انسان باوری بود (همان: ۲-۲۰).

در پی رخ دادن این دگرگونیها در تاریخ اروپا موقعیت و جایگاه دین در جامعه مدرن جدید دگرگون گشت. مدرنیته نه تنها به مقابله با تمام نگرش‌های قرون وسطایی نسبت به خدا، انسان و جهان پرداخت، بلکه همچنین در صدد برآمد تا انسان و جهان را بر بنیاد عقل و قوه شناسایی

<sup>2</sup>- Wilson



انسان بازسازی کرده و محور هستی را از خدا به انسان جابجا کند (آشوری، ۱۳۷۵: ۷). جامعه مدرن دین را نه به عنوان عنصری ضروری از جامعه، بلکه به عنوان مجموعه‌ای از عقاید و باورهای غلط و نامعتبر در مورد جهان هستی قلمداد می‌کند. مدرنیته نتیجه تلاشهای جدی جهت متمایز کردن حال از گذشته و توسعه افرادی است که ذهن آنها دیگر درگیر ارواح، اشباح و داستانهای مقدس نیست (Fenn&Delaporte, 2001: 358). در نتیجه، بر خلاف جوامع سنتی که دین در آنها معمولاً نقشی اساسی در زندگی اجتماعی داشت و نمادها و شعایر دینی غالباً با فرهنگ مادی و هنری جامعه درآمیخته بود، با پیشرفت صنعت، جایگاه دین نیز مانند بسیاری از حوزه‌های دیگر زندگی تغییر یافت. این امر در سطح مادی با کاهش قدرت دنیوی مجامع دینی و همچنین محدود شدن وظایف و کارکردهای این مجامع دینی همراه بود و در سطح اندیشه نیز، رشد فزاینده تفکر علمی و تکنولوژی بیش از پیش دین و باورهای مذهبی را به عنوان شیوه‌های غلط درک و شناخت جهان به رویارویی فرا خواند (گیدنز، ۱۳۸۲: ۷-۴۹۵). بطور کلی آثار مخرب مدرنیته بر دین را می‌توان در این موارد خلاصه کرد: ۱) شکل‌گرایی انتزاعی و عقل‌گرایی ابزاری که تمایل به متجانس ساختن تمام رفتارها و سلوکها داشته و ارجاعات فرهنگی را به یک سلسله رو بناهای تزئینی و آداب اجتماعی یکسان تبدیل می‌سازد؛ ۲) تفکیک و تمایز کارکردی که موجب انتقال برخی فعالیت‌های اجتماعی از نهادهای دینی به نهادهای دنیوی شد؛ ۳) جهانی سازی که باعث گسسته شدن پیوندهای اجتماعی دین با جمعیتها یا فضاها و جماعات خاص شد؛ ۴) فردگرایی که امکان انتخاب مستقلانه دین را به فرد داد؛ ۵) عقلانیت که در حوزه کلان باعث بوروکراتیک شدن سازمانهای دینی گردید و در حوزه خود دین باعث شکل‌گیری ملاحظاتی انتقادی شد که تمام اعمال و آداب را زیر سؤال می‌برد؛ ۶) کثرت‌گرایی که بطور همزمان انتخاب بین دین و غیردین را به یک انتخاب آزاد فردی تبدیل کرد (ویلیم، ۱۳۷۷: ۹-۱۴۵).

#### ۱-۲- مسئله تحقیق

ادبیات موجود پیرامون دین و مدرنیته بر محور این سؤال تمرکز دارد که آیا مدرنیته امری مقدس است یا سکولار، پاسخهای به این سؤال را بطور کلی می‌توان در سه طبقه جا داد. یک استدلال این است که مدرنیته اعتقاد به دین را در جامعه تضعیف می‌کند. حامیان این تز دنیوی شدن استدلال می‌کنند که ارزشهای دنیوی و سکولار جایگزین ارزشهای مذهبی می‌شود و به عبارتی، جهت‌گیری آن جهانی جای خود را به جهت‌گیری این جهانی می‌دهد. از آن جمله اند، بسیاری از نظریه‌پردازان، به ویژه نویسندگان عقل‌گرای سده نوزدهم و پیروان فلسفه‌های تک‌خطی و یک‌بعدی تاریخ که زوال دین در جامعه نوین را پیش‌بینی کرده و

معتقد بودند که تسلط علم بر شیوه تفکر جامعه معاصر منجر به از بین رفتن دین خواهد شد و یا دین سنتی جای خود را به عقاید و باورداشتهایی می‌دهد که مبنای ماوراء طبیعی و متعالی ندارند. از سوی دیگر، برخی دیگر از نظریه‌پردازان جدیدتر ضمن رد کردن چنین اندیشه‌هایی اظهار می‌کنند که با وجود عقل‌گرایی و مبنای علمی و تکنولوژیک جامعه نوین، دین خصلت متعالی‌اش را از دست نخواهد داد. این متفکران بین نشانه‌ها و علائم دینداری تفاوت قائل می‌شوند و بیان می‌کنند که کاهش در عمل مذهبی در شرایط مدرن معرف کاهش باورها و اعتقادات مذهبی نیست. سرانجام، گروه سوم معتقدند که دین و تکنولوژی مدرن نه تنها با یکدیگر همزیستی دارند، بلکه با یکدیگر رشد و نمو می‌یابند. بر طبق دیدگاه این افراد، گرچه انکار تأثیر مدرنیته و پیامدهای آن چون فردگرایی، عقل‌گرایی، دنیوی شدن و... بر کاهش قدرت اجتماعی دین در جوامع غربی بسیار مشکل است، هیچ دلالتی وجود ندارد که جوامع جهان دوم و سوم نیز باید از الگوهای توسعه جهان اول پیروی کنند، و چه بسا در قالبها و چارچوب‌های دیگر، به ویژه در بین کشورهای جهان سوم، نوگرایی و تجددخواهی، برعکس، موجب یک سرمایه‌گذاری اجتماعی مجدد در مقوله دین شود، چرا که دنیوی شدن اجتناب ناپذیر نیست (Kiong & King, 2000؛ ویلم، ۱۳۷۷: ۱۴۴؛ همیلتون، ۱۳۷۷: ۸-۲۷۸؛ Bruce, 2001: 251).

از سوی دیگر، مطالعات تجربی انجام گرفته در این حوزه نیز در بردارنده یافته‌ها و نتایج متناقضی است. هر چند مطالعات زیادی نشان‌دهنده افول اعتقادات مذهبی در میان افراد در جوامع مدرن هستند، بسیاری از مطالعات دیگر نشان می‌دهند که احیای دینی و جنبشهای بزرگ سیاسی- مذهبی غالباً در شهرهای کاملاً مدرن و در میان کسانی که دارای تحصیلات غربی و بطور کلی، در میان قشر روشنفکران و نخبگان با آموزش عالی رواج دارد (برگر، ۱۳۸۳: ۴۹؛ ویلم، ۱۳۷۷: ۱۳۷). این آراء و نظرات متناقض دلیلی هستند بر پیچیدگی و ابهام بسیار زیاد رابطه بین دین و مدرنیته. با این وجود، اغلب تحقیقات اجتماعی انجام شده در قرن بیستم حاکی از کاهش مستمر و پیوسته تمام شاخصهای دینی در تمام کشورهای صنعتی، هر چند با آهنگ متفاوت بوده است (Bruce, 2001: 249-50) و از طرف دیگر، متفکران و اندیشمندان غربی نوگرایی و تجددخواهی در غرب را بعنوان از هم پاشیدگی و اضمحلال دین باوری ارزیابی کرده که نتیجه آن ارزیابی تحولات دینی معاصر در چارچوب دنیوی شدن و مبتنی بر منطقی یکطرفه بوده است (ویلم، ۱۳۷۷: ۱۳۳).

به غیر از تفاوت در شرایط تاریخی و اجتماعی جوامع که مورد توجه اندیشمندان مخالف با عدم ضدیت دین و مدرنیته بوده است، بسیاری از متفکران مسلمان و غیرمسلمان بر ویژگی‌های خاص اسلام که متمایز کننده آن از سایر ادیان بوده و تجربه تاریخی کاملاً متفاوتی را پشت سر گذاشته است تأکید می‌کنند. به اعتقاد این عده، وجود خصیصه‌هایی چون عقل‌گرایی، حمایت از علو و معرفت، عام‌گرایی، توجه یکسان به دنیای مادی و اخروی و سایر

ویژگی های این چنینی اسلام را به دینی کاملاً عقلانی تبدیل کرده است که در آموزه های آن تباین و تخالفی با اصول مبنایی و اولیه جهان مدرن مشاهده نمی شود. بنابراین، با توجه به مطالب مذکور، اولین مسئله مهم این تحقیق به نوع و ماهیت رابطه میان نگرش اسلامی و نگرش مدرن مربوط می شود؛ یعنی، آیا این دو نگرش دارای رابطه ای مثبت و مستقیم با یکدیگر هستند یا افزایش در یکی با کاهش در دیگری همراه خواهد بود؟

از طرف دیگر، در ایران بحث مربوط به رابطه میان دین و مدرنیته رابطه نزدیکی با رابطه میان حوزه و دانشگاه دارد. همانگونه که نصر می گوید، نه تنها در ایران، بلکه در درون اکثر کشورهای اسلامی دو نوع نهاد به رقابت با یکدیگر پرداختند. یکی نظام آموزشی مبتنی بر آراء و اندیشه های غربی که دانشگاه در رأس آنها قرار دارد و دوم، مدارس سنتی که در آنها طلاب به آموختن موضوعات اسلامی، همچون فقه و طبعاً تفسیر قرآن و حدیث مشغول هستند (نصر، ۱۳۷۳: ۱۸۵-۶). اما در ایران شکل گیری دانشگاه نیز متفاوت از سایر کشورها بود که این امر به نوبه خود به تنش میان دو نهاد آموزشی غربی و سنتی دامن می زد. در ایران برخلاف برخی کشورهای دیگر، دانشگاه در یک گسست تقریباً کامل از نهادهای آموزشی گذشته شکل گرفت (تهرانیان، ۱۳۷۵: ۶-۴۵). "دانشگاه نه بر شانه های سنت آموزشی، بلکه مستقل از نهادهای آموزشی سنتی شکل گرفت" (رجب زاده، ۱۳۸۱: مقدمه) و نیروهای بوروکرات نوساز پشتیبان آن زمانی به تأسیس آن همت گماشتند و آن را تقویت کردند که در تقابل با نیروهای اجتماعی دیگر، چون روحانیت، قدرتمندان سنتی و... قرار داشتند (رجب زاده، ۱۳۷۸). بنابراین دانشگاه در ایران از همان ابتدا به مهمترین ابزار اشاعه و پیشبرد نظام های ارزشی مدرنیته تبدیل شد (نصر، ۱۳۷۳: ۳۰۸) و فرهنگ، عقاید و باورهایی را پروراند که در مواردی با فرهنگ و ارزش های مرسوم و متخذ از دین و سنت ناهمسویی داشته است (رجب زاده، ۱۳۸۱: مقدمه). بنابراین، میان این نهادهای آموزشی و نهادهای دینی تنش و تنازعی دایمی برقرار گردید (نصر، ۱۳۷۳: ۱۵ - ۳۱۴).

با توجه به مطالب فوق به نظر می رسد که دانشگاه در ایران به عنوان سازمانی در خدمت اصول و اهداف مدرنیته عمل می کند و بنابراین، در مقابل نهادهای سنتی جامعه قرار گرفته است. پس می توان نتیجه گرفت که افراد پرورش یافته در چنین سازمانی، دانشجویان، لاجرم می بایست در مقابل افراد پرورش یافته در نهادی سنتی نظیر حوزه قرار بگیرند. لذا، مسئله دوم این مطالعه این است که آیا میان دانشجویان و طلاب از نظر شاخص های مربوط به دینداری و نگرش مدرن تفاوتی وجود دارد یا خیر؟

### ۱-۳- اهمیت و ضرورت تحقیق

از دید دورکیم<sup>۳</sup> بحران جامعه جدید عبارت است از عدم جایگزینی سنتهای اخلاقی که بر پایه دین قرار داشتند (ویلیم، ۱۳۷۷: ۲). این بحران همان چیزی است که می توان آنرا شکاکیت و عدم یقین نامید. این بحران که به نظر برخی از متفکران محصول عقلانیت مدرن است در مقابل قطعیت و یقینی قرار می گیرد که باورهای دینی تبلیغ و تبشیر می کردند و بسیاری از جالشهای بین دین و مدرنیته هم از اینجا نشات می گیرد (سراج زاده، ۱۳۸۳: ۹). ایران نیز بعنوان کشوری در حال گذر لاجرم با چنین چالشهایی روبروست. اما سوالی که در اینجا مطرح می شود این است که آیا کشور ما نیز باید مدرنیته را همانگونه که در غرب بود تجربه کند؟ آیا پیامدهایی که مدرنیته در غرب بوجود آورد نظیر فردگرایی، دنیوی شدن، عقلانیت و...، اموری ضروری و اجتناب ناپذیرند و بنابراین، ما نیز ناگزیر به پذیرش آنها هستیم؟ اینها سوالات بسیار مهمی هستند که تا آنجا که محقق اطلاع دارد تاکنون هیچگونه تلاش جامع و منظمی جهت پاسخ به آنها صورت نگرفته است و متأسفانه علی رغم اهمیت بسیار این موضوعات، تحقیقات تجربی بسیار کمی در این زمینه انجام گرفته و اگر بعضاً مطالعاتی نیز یافت شود پژوهش هایی هستند که تنها به یک جنبه از این موضوع بسیار مهم پرداخته اند. از سوی دیگر، با توجه به ابهاماتی که پیرامون وضعیت دین در جامعه در حال گذر وجود دارد، به نظر می رسد که انجام تحقیقات اجتماعی علمی در این زمینه در شناخت هر چه بیشتر این موضوع بسیار سودمند واقع خواهد شد. چه بسا که شناخت دقیق این پدیده ها و بررسی دقیق رابطه میان آنها از بسیاری از پیامدهای منفی پدیده مدرنیته در کشور ما بکاهد.

همچنین قابل ذکر است تا جائیکه محقق اطلاع دارد تاکنون هیچ گونه مطالعه تطبیقی میان دانشجویان و طلاب در مورد میزان دینداری و همچنین نوع نگرش به مدرنیته در میان این دو گروه صورت نگرفته است تا فرضیه مربوط به رابطه میان دین و مدرنیته را بصورت علمی و در جهان واقعی بیازماید. این تحقیق تلاشی است کوچک در جهت بررسی علمی رابطه میان دو مقوله دین و مدرنیته. امید است این تحقیق بتواند شناختی هر چند ناچیز پیرامون این مسئله بدست دهد.

### ۱-۴- اهداف تحقیق

اهداف کلی مورد بررسی این تحقیق بدین قرارند:

<sup>3</sup>-Durkheim